

EESTI ETÜMOLOOGIASÕNARAAMATUST

IRIS METSMÄGI, MEELI SEDRIK

1. Olemasolevatest eesti etümoloo­giasõnaraamatutest

Etümoloo­giasõnaraamatu olemasolu on peetud üheks kirjakeele küpsuse tunnustest. Eesti tüvede päritolu kohta on seni ilmunud kaks etümoloo­giasõnaraamat: Julius Mägiste „Estnisches etymologisches Wörterbuch” (1982–1983, 2. trükk 2000; 12 köidet, 4106 lk; edaspidi EEW) ning Alo Rauna „Eesti keele etümoloo­giline teatmik” (1982; 2. trükk 2000; 222 lk). Võib ehk pidada nende sõnaraamatute ilmumisa­jale ja sellele eelnenud ajastule ise­loomulikuks märgiks, et mõlemad on koostanud paguluses viibinud autorid.

J. Mägiste sai oma sõnaraamatu koostamisele asuda alles pensionipõlves, pärast vabanemist Lundi Ülikooli õppejõu kohustustest (EEW: XVII). Suurejoonelisena kavandatud teos jäigi autoril kahjuks lõpetamata: suurem osa käsikirjast kontrollimata ja lõpp puhtaks kirjutamata (EEW: I). Soome-ugri Selts avaldas käsikirja veidi toimetatud ja kohati (nt *o-ohakas*) restaureeritud faksiimileväljaandena, et J. Mägiste monumentaalne töö oleks vähemalt keeleteadlastele kättesaadav. Sõnaraamat sisaldab tohutult materjali. A. Rauna järgi on J. Mägiste märksõnade (käsitletavate tüvede) valikul tuginenud Ferdinand Johann Wiedemanni „Eesti-saksa sõnaraamatu” 2. trükile (1893), samuti 1960. ja 1976. aasta õigekeelsussõnaraamatule ning „Võõrsõnade leksikonile” (1. trükk 1961) (EEW: VI). Iga sõnatüve puhul on J. Mägiste esitanud murdevariante, loetlenud seda tüve sisaldavaid tuletisi ja liitsõnu ning sugulaskeelte vasteid. Sõnaartikli etümoloo­giaosas on sageli arutlusi ja põhjendusi, mõnikord on pakutud alternatiivseid etümoloo­giaid. Sõnaartikkel sisaldab ka bibliograafilisi andmeid. Sõnade etümoloo­giseerimisel on J. Mägiste arvestanud, kus võimalik, EEW-ga paralleelselt koostatud ja köidete kaupa ilmunud soome keele etümoloo­gilist sõnaraamatut „Suomen kielen etymologinen sanakirja” (1955–1981; edaspidi SKES). Soome vasteteta eesti sõnade etümoloo­giseerimisel on autor tuginenud oma mälule (EEW: V), sest eesti sõnade etümoloo­gilist kartoteeki tal nähtavasti polnudki. Abiks on kindlasti olnud sõnakogud, mis ta oli koostanud eesti vanast ja uuest kirja­keelest jm (EEW: XVII). Kodumaal paiknevaid materjale ei olnud J. Mägistel paguluses võimalik kasutada. Paratamatult jäid seetõttu sõnaartiklitesse lüngad, eriti bibliograafia osas. Siiski on A. Raun EEW sissejuhatuses märkinud, et vaieldavate etümoloo­giate asjus väärivad J. Mägiste ideed hoolikat kaalumist (EEW: VII).

Viimistlematuse tõttu on J. Mägiste väga põhjalik ja teaduslikult kõrge­tasemeline teos paraku raskesti loetav. Sõnaartiklid ei ole liigendatud, mõni neist on poolik või lünklik, mõne märksõna käsitlus puudub hoopis. Parata­matult on J. Mägiste sõnaraamat kohati vananenud, sõnade päritolu kohta on keeleteadlased uurimistöös saanud uut infot. N-ö laiemat lugejaskonda takistab seda sõnaraamatut kasutamast ka võrdlemisi vähene trükiarv ning asjaolu, et sõnaraamatu metakeeleks on saksa keel.

A. Rauna „Eesti keele etümoloogiline teatmik” (1982) on hoopis teistlaadi teos. 222 väikeformaadis lehekülge mahutab 5800 märksõna, märksõna käsitletakse üldjuhul ühel real. Omasõnade puhul esitatakse nende sugulaskeelte loetelu, kus see sõna samuti esineb, ning üks vaste; laensõnade puhul päritolu ja laenuallikas. Üksikjuhtudel antakse ka muud infot: tähendus (nt murdesõnadel, homonüümidel), tehissõnade puhul autor, vahel ka kirjakeelde soovitaja või etümoloogia autor. Teatmiku lõpus on isikunimede register koos nende isikute käsitletud sõnade loeteluga. Toimetajana oli A. Raun EEW-ga põhjalikult tuttav, kuid esitatud etümoloogiad ei tugine sugugi ainult J. Mägistele. Nii mõnigi kord lähevad A. Rauna ja J. Mägiste seisukohad lausa lahku. Näiteks peab J. Mägiste sõna *traksid* rootsi laenuks (< murdeline *dragsa* ~ *drakksu* 'kelgu veorihm') või osaliselt läänemeresoome deskriptiivtüveks (EEW: 3261), A. Raun aga baltisaksa laenuks (< *tragsen*) (Raun 1982: 181); sõna *tots* peab J. Mägiste vene laenuks (< *дочь* 'tütar') (EEW: 3254), A. Raun aga deskriptiivseks omatüveks, märkides küll ära ka J. Mägiste seisukoha (Raun 1982: 180). A. Rauna teos on hõlpsasti loetav, kuid sisaldab klasikalise etümoloogiasõnaraamatu jaoks liiga nappi infot.

Märgitagu veel, et soome keelega ühise sõnavara puhul leiab eesti sõnade etümoloogia kohta infot soome keele etümoloogilistest sõnaraamatutest, mida peale eespool nimetatud SKES-i on praeguseks ilmunud veel kaks: „Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja” (1992–2000; edaspidi SSA) ning Kaisa Häkkineni „Nykysuomen etymologinen sanakirja” (2004).

2. Eesti Keele Instituudis koostatavast eesti etümoloogiasõnaraamatust

2.1. Ettevalmistustöödest ja üldistest koostamispõhimõtetest

Eespool öeldu põhjal on tänapäevase eesti etümoloogiasõnaraamatu vajalikkus ilmne. Sõnaraamatu ettevalmistustööd alustati tollases Keele ja Kirjanduse Instituudis 1970. aastatel. Paul Kokla, Tiit-Rein Viitso ja Lembit Vaba juhtimisel hakati koostama eesti tüvede etümoloogilist kartoteeki, mis koondataks kõik eesti sõnatüvede päritolu kohta seni avaldatu. Praeguseks sisaldab kartoteek umbes pool miljonit kaarti. Materjal on ka arvutisse sisestatud, kuid mitte andmebaasina, vaid märgendatud tekstifailina, mis on praegu kahjuks lõpuni viimistlemata, mistõttu seda ei ole kuigi hõlpsasti kasutada.

Sõnaraamatu käsikirja koostamisele asuti Eesti Keele Instituudis 2003. aastal, aluseks niihästi etümoloogilise kartoteegi materjal kui ka eespool nimetatud eesti ja soome etümoloogiasõnaraamatud, neist kõige suuremal määral EEW ja SSA. Otsustati, et esialgu koostatakse väiksemamahuline (ühekõiteline), mittefiloloogist täiskasvanud kasutajale (ka gümnaasiumiõpilasele) suunatud sõnaraamat.

Kavandatud mahust ja kasutajast lähtudes otsustati märksõnastiku aluseks võtta ÕS 1999-s sisalduvad tüved, v.a võõrsõnatüved. Pärast ÕS 2006 ilmumist otsustati ära jätta ka sellest väljajäetud tüved. Esimeseks tööks oligi märksõnastiku koostamine, s.t ühelt poolt kõigi tüvede registreerimine ja teisalt võõrsõnade eemaldamine. Viimane osutus kohati küllalt keerukaks. Nimelt oletasid koostajad esialgu, et on võimalik ära jätta kõik „Võõrsõnade leksikonis” (Vääri jt 2000; nüüdseks ka juba järgmine, täiendatud trükk: Vääri

jt 2006) käsitletud tüved. Kuid ilmnes, et „Võõrsõnade leksikon” sisaldab ka sajanendeid tagasi laenatud, fonoloogiliselt täielikult kohanenud ning tavasõnavarasse juurdunud sõnu (nt *kroon*, *kuningas*, *piht*), mida ei ole võimalik võõrsõnadena kvalifitseerida ega etümoloogiasõnaraamatust välja jätta. Sellepärast otsustati välja jätta vaid need „Võõrsõnade leksikonis” esinevad tüved, mis F. J. Wiedemanni (1973) „Eesti-saksa sõnaraamatust” puuduvad või on seal uute sõnadena tärniga tähistatud. Nii tuleb etümoloogiasõnaraamatusse kokku ligikaudu 6000 märksõna, täpset arvu pole praegu võimalik esitada, sest töö käigus on tulnud märksõnade loendit korrigeerida.

Tuli ka otsustada, missugust infot peaks sõnaartikkel sisaldama. Enesestmõistetavalt on etümoloogiasõnaraamatus tähtsaim info sõna päritolu kohta: kas on tegemist omatüve või laenuga, missugustes sugulaskeeltes on tüvel vasted, mis on laenuallikas. Vajalik võib olla veel mitmesugune lisainfo: murdeandmed, tuletised, paralleellaenud sugulaskeeltes jm.

Kuigi enne käsikirjaga alustamist oli sõnaartikli kava läbi mõeldud, tuli seda koostamistöega paralleelselt korduvalt muuta ja täiendada. Sõnaraamatu kontseptsiooni suunas oluliselt Lembit Vaba. Info valikul said määravaks kaks kriteeriumi: 1) sõnaraamat peab arvestama sihtrühma (ja kavandatavat mahtu); 2) sõnaraamat peab olema võimalikult eesti keele keskne. Seega tuleb lisaks sõna päritolu põhiinfole esitada vaid sellist lisainfot, mis aitab põhilist paremini mõista või sisaldab midagi eesti keele (ja kultuuri) seisukohalt olulist. Nii otsustati näiteks loobuda üldjuhul tuletiste esitamisest, sugulaskeelte vastete osas esitada igast keelest vaid üks vastavat tüve sisaldav sõna, mitte käsitleda paralleellaene ega sugulaskeelte omavahelisi laenu-suhteid. Teisalt peeti oluliseks märkida ära, kui tüvi on eesti keelest laenatud mõnda naaberkeelde, esitada mingil hulgal murdeandmeid, sõnade tähendus ning (võimalikku muust rahvusest kasutajat arvestades) grammatiline lühiinfo märksõnade kohta.

Samuti otsustati, et sõnaraamat tuleb tingimata varustada lisaga, kust kasutaja leiaks vajalikku üldinfot. Lisa peaks sisaldama lühiülevaadet etümoloogiateadusest, eesti sõnavara ajaloo, eesti keele ajaloolisest fonoloogiast, laensõnade foneetilisest kohanemisest jms. Sõnaraamatu kasutamist hõlbustaks ka indeks.

Algul kavatseti sõnaraamat valmis saada 2008. aasta lõpuks, kuid peagi ilmnes, et tegelik töö maht on niivõrd ulatuslik, et ainult kolme koostajaga (artikli autorid ja Sven-Erik Soosaar) on selle ajaga võimalik valmis saada vaid esialgne käsikiri. Selle koostamisega jõuti lõpule 2009. aasta kevadel, sellest ajast saadik on koostajad käsikirja täiendanud, parandanud ja toimetanud. Eesti Keele Instituudi keeletehnoloogid Ülle Viks ja Andres Loopmann on teinud käsikirja struktuurianalüüsi ja koostanud tarkvara, mis teisendas esialgse märgendusega tekstifaili standardsesse XML-vormingusse: see võimaldas andmebaasi materjali üle kanda instituudi sõnastikesüsteemi EELex ja nüüd jätkub töö leksikograafi töökeskkonnas. Instituudi praeguses tööplaanis on kavas etümoloogiasõnaraamat trükki anda 2011. aastal.

2.2. Sõnaartikli struktuur

Mitme arutelu käigus, mis kestsid ka paralleelselt juba alanud sõnaartiklite kirjutamisega ning millest võttis osa peale koostajate ja Lembit Vaba ka teisi Eesti Keele Instituudi teadlasi, töötati välja järgmine sõnaartikli struktuur.

1) Artikli päis, mis sisaldab:

- a) märksõna koos grammatilise lühiinfoga (käändsõnadel omastava ja osastava käände vorm, pöörd sõnadel *da*-tegevusnimi ning oleviku ainsuse 1. pööre, et kajastuks tüvevokaal ja astmevaheldusest tingitud tüvemuutused);
b) sõna tähendust.

Näiteid:

nadu : nao : nadu 'meheõde; (mrd) naiseõde; abikaasade emad teineteisele; venna naine, vendade naised teineteisele'

naasma : naasta : naasen 'tagasi pöörduma'

2) Murdevariandid.

Murdevariantide esitamise peaesmärk on kinnitada etümoloogiat. Sellest seisukohast on olulised niihästi murrete reeglipärased häälikuloolised erijooned (eelkõige omasõnade ja vanemate laenude puhul) kui ka tüvede reeglipäratu varieerumine (peamiselt hilisemate laenude puhul). Seega esitatakse sõnaartikli selles osas omasõnade ja vanemate laenude lõunaeesti ja kirderanniku murrete variante, mis sisaldavad teatud häälikuloolisi erijooni (lõunaeesti murdeid esindab Võru murre). Hilisemate laenude puhul esitatakse mis tahes murdest registreeritud reeglipäratuid variante, mis kajastavad laenu varieeruvat kohanemist. Näiteid:

[märksõna **nael**]

Murretes ka: lõunaeesti *nagõl, nakl, naal*; kirderanniku *naul(a)*

[märksõna **nekrut**]

Murretes ka: *nikrut, negrot, nekruut, neegrut*

3) Samatüvelised sõnad.

Üldjuhul märksõnatüve tuletisi ei esitata ning see sõnaartikli osa jääb ära. Siiski on vaja ära märkida sama tüve (harilikult mingit teist varianti) sisaldavad sõnad, mille seos märksõnatüvega ei ole läbipaistev. Vajaduse korral lisatakse sõnaartikli kommentaariosasse sõna ja märksõnatüve seost selgitav märkus. Näiteid:

[märksõna **naast**]

Samatüvelisi sõnu: *nastik*

[Kommentaariosas märkus: Tuletise *nastik* aluseks on lühikese esisilbi vokaaliga murdeline tüvevariant *nast*.]

[märksõna **nahk**]

Samatüvelisi sõnu: *nahutama*

[Kommentaariosas märkus: *nahutama* on tuletis nõrgaastmelisest tüvest liitega *-uta-*.]

4) Etümoloogia.

Etümoloogialõigu ülesehituseks on kolm võimalust:

- a) Omasõnade puhul esitatakse sugulaskeelte vasted koos tõlkega põhimõttel, et igast sugulaskeelest on üks vaste, mis iseloomustab selle tüve esinemust.

Näiteid:

[märksõna **nadu**]vadja *nato* 'meheõde; naiseõde'soome *nato* 'meheõde; (mrd) naiseõde'isuri *nado* 'meheõde; naiseõde'karjala-aunuse *nado* 'meheõde'lüüdi *nado* 'meheõde; naiseõde'vepsa *nado* 'meheõde'lõunasaami *noodde* 'naiseõde; naise noorem õde'mari *nuðo* 'mehe noorem õde; naise noorem õde'neenetsi *nado* 'mehe noorem vend; naise noorem vend; mehe või naise vanema venna poeg; võõraspoeg; kõik mehepoolsed mehest nooremad meessoost sugulased'kamassi *nado* 'mehe või naise vend, õemees'[märksõna **naerma**]liivi *na'grō* 'naerda; pilgata'vadja *nagraa* 'naerda; (ära) petta v narrida'soome *nauraa* 'naerda; välja naerda, naeruks panna; ära võrgutada'isuri *nagraa* 'naerda; naeruks panna'karjala-aunuse *nagrua* 'naerda; pilgata; ära võrgutada, ära teotada'lüüdi *nagrada* 'naerda; pilgata; ära võrgutada, ära teotada'vepsa *nagrdä* 'naerda; pilgata'

b) Vanade laenude (indoeuroopa, indoiraani, germaani, balti, slaavi) puhul märgitakse ära päritolu (võimaluse korral oletatavalt laenuallikaks olnud tüve rekonstruktsioon), esitatakse laenuallika tütarkeelte vasteid koos tõlgetega ja laenuvasted sugulaskeeltes. Näiteid:

[märksõna **naba**]

< balti

läti *naba* 'naba; adraaisade põikpuu'preisi *nabis* 'naba; ratta rumm'

*

liivi *nabā* 'naba; poolus; ratta rumm'vadja *napa* 'naba; nabaväät; voki süda; voki kruvi; käsikivi värten'soome *napa* 'naba; poolus; ratta rumm'isuri *naba* 'naba; voki kruvi'karjala-aunuse *ñaba* 'naba; nabaväät; juurvilja juurika peenike, teravnev osa'lüüdi *ñaba* 'naba; käsikivi värten; juurvilja juurikas'vepsa *naba* 'naba; nabaväät; veskikivi värten; juurvilja juurikas'[märksõna **nael**]< alggermaani **naglan-*vanaislandi *nagli* 'nael, pulk, tikk'vanarootsi *naghle* id.saksa *nagel* id.; 'massiühik'

*

liivi *na'ggōl* 'nael, kinnitusvahend'vadja *nagla* 'nael; nagi; kiil; massiühik'soome *naula* 'nael; nagi; kiil; (kandle) häälestustapp; massiühik'

isuri *naagla* 'nael; kiil; massiühik'
 karjala-aunuse *nuaglu* 'nael; kiil; prunt; kandle häälestustapp; massiühik;
 margapuu skaala märk'
 lüüdi *nagl(e)* 'nael; nagi; kiil'
 vepsa *nagl* 'nael; vai; kiil'

c) Uuemate laenude puhul esitatakse ainult laenuallikas koos tõlkega.

Näiteid:

[märksõna **nekrut**]

< vene (mrd) *некрыт* 'nekrut'

[märksõna **naud**]

< läti *nauda* 'raha'

5) Kommentaar (vabas vormis).

Sõnaartikli selles osas saab esitada muu vajalikuks peetava lisainfo, näiteks märkida ära kaheldava alternatiivse etümoloogia, sõna laenamise eesti keelest naaberkeeltesse, tüve deskriptiivse või onomatopoeetilise päritolu jms. Mõnel juhul on ka etümoloogiat võimalik esitada ainult kommentaarina (nt tehistüvede või tüvede kokkukulamisel tekkinud tüvede puhul). Nagu juba eespool mainitud, esitatakse siin vajaduse korral ka samatüveliste sõnade lõigus väljatoodud sõna ja märksõnatüve seost selgitav märkus. Näiteid:

[märksõna **naba**]

Sõnale on esitatud ka germaani etümoloogia, < **nabō* (vasted vanaislandi *nof* 'ratta rumm', vanarootsi *nafa* id.). Et põhitähendus kehaosa nime-tusena esineb balti keeltes, tuleks balti etümoloogiat pidada tõenäolisemaks. Eesti keelest on laenatud eestirootsi *naba* 'naba (kehaosa)'.
 [märksõna **naasma**]

Tehistüvi, oletatavad impulss-sõnad *taas* ja/või vene *назад* 'tagasi, taha(poole)'.
 [märksõna **nagu**]

Kuluvorm sõnaühendist *nõnda kui* (kujunemiskäik *nõnnago* ~ *nõnnagu* > *naago* ~ *naagu* > *nagu*).

Koostatav eesti etümoloogiasõnaraamat ei jää kindlasti viimaseks, aga see võiks olla eesti sõnavara päritolu uurimise teel senitehtut koondav tähis, kust saaks edasi minna nii laiuti kui ka sügavuti, haarates suuremat hulka tüvesid ja käsitledes neid põhjalikumalt.

Artikli *Iris Metsmäe* osa on valminud *ETF-i* grandide nr 7717 toel.

Kirjandus

EEW = Julius Mägiste, *Estnisches etymologisches Wörterbuch I–XII*. Helsinki:

Finnisch-Ugrische Gesellschaft, 1982–1983. [2. Auflage 2000.]

H ä k k i n e n, Kaisa 2004. *Nykysuomen etymologinen sanakirja*. Helsinki: WSOY.

R a u n, Alo 1982. *Eesti keele etümoloogiline teatmik*. Rooma–Toronto: Maarjamaa.

[2. trükk 2000.]

- SKES = Suomen kielen etymologinen sanakirja I–VII. (Lexica Societatis Fenno-Ugricae 12.) Helsinki: Suomalais-ugrilainen Seura, 1955–1981.
- SSA = Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja 1–3. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 556. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 62.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, 1992–2000.
- V ä ä r i, Eduard, K l e i s, Richard, S i l v e t, Johannes 2000. Võõrsõnade leksikon. Kuues, uuendatud trükk. Tallinn: Valgus.
- V ä ä r i, Eduard, K l e i s, Richard, S i l v e t, Johannes 2006. Võõrsõnade leksikon. Seitsmes, parandatud ja täiendatud trükk. Tallinn: Valgus.
- W i e d e m a n n, Ferdinand Johann 1973. Eesti-saksa sõnaraamat. Neljas, muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. Tallinn: Valgus.
- ÕS 1999 = Eesti keele sõnaraamat ÕS 1999. Koostanud Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Maire Raadik, Tiiu Ereht. Toimetanud Tiiu Ereht. Tallinn: Eesti Keele Instituut, Eesti Keele Sihtasutus, 1999.
- ÕS 2006 = Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2006. Koostanud Tiiu Ereht, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Maire Raadik. Toimetanud Tiiu Ereht. Tallinn: Eesti Keele Instituut, Eesti Keele Sihtasutus, 2006 (<http://www.eki.ee/dict/qs2006/>).

On the Estonian Etymological Dictionary

Keywords: lexicography, etymology, descriptive dictionary, Estonian language

There are two etymological dictionaries of Estonian available, yet there is an obvious need for a contemporary one. Preparatory activities for the dictionary began at the Institute of the Estonian Language in the 1970s. Actual compilation has been going on since 2003. The full rough copy was submitted in spring 2009; currently, revising and editing are in progress.

The dictionary is planned as a one-volume publication for an adult reader with a non-philological background. The list of headwords consists of over 6000 stems drawn from the orthological dictionary ÕS 2006 (foreign words are excluded).

The entry structure worked out for the dictionary consists of: 1) a head (headword with brief grammatical information and meaning; 2) dialectal variants; 3) words related to the same stem; 4) etymology (for genuine words equivalents from cognate languages; for early loans the source language group and equivalents from its descendant languages, as well as the equivalents of the headword in cognate languages; for more recent loans the original word and translation) and 5) commentary.

Iris Metsmägi (b. 1968), PhD, Institute of the Estonian Language, senior lexicographer, iris.metsmagi@eki.ee

Meeli Sedrik (b. 1968), MA, Institute of the Estonian Language, lexicographer, meelisedrik@hotmail.ee